

על "חיי-אדם" ו"חכמת-אדם"

ספר פסקי הלכה מהמפורסמים בדורו, ולימים גם אחד מספרי הפסקים היותר נודעים בכלל, הוא ספר "חיי אדם" להגאון רבי אברהם דאנציג מווילנא. ספר זה, אשר קנה את

חלקו בזכות עצמו, נתקבל להלכה ולמעשה במהירות כמעט חסרת תקדים, והיה לאחד הספרים הנלמדים ביותר בכל גלילות ליטא, רוסיה ופולין. לא חלף זמן רב והצלחתו הכבירה של "חיי אדם" גררה הישג נוסף, ספרו "חכמת אדם".

בהקדמת הספר²⁴ מספר המחבר, כי במשך שנים אחדות מכר את כל מהדורת ה"חיי אדם", סך אלף וארבע מאות עותקים, אף ששנתיים מתוכן היו שעת חרום [- כוונתו למלחמת נפוליאון ברוסיה]. בין הקונים היו גם

מורי הוראה ותלמידי חכמים רבים, אשר נעזרו בו ללימוד השלחן ערוך או לחידושי הלכה שחידש.

נוסיף אנחנו, כי בקהילות ישראל התאגדו ברבות הימים חבורות ללימוד קבוע בספר, עד שכמעט לא היתה קהילה חשובה בליטא ובפולין שלא התכבדה ב"חברת חיי-אדם", ומהן שאף יסדו כתי מיוחדים בשם - "קלויז חיי-אדם".

ביקורת מסוימת הושמעה כלפיו, על שמצא און בנפשו לחלוק על רבן של ישראל, רבנו הגר"א מווילנא, בכמה מהכרעותיו. ואולי לא על עצם העובדה, כמו על שהדגיש זאת בדבריו.

הגר"א דאנציג זכה להיות מחותנו של הגאון, על ידי נכד הגר"א שהיה לחתנו, וכל פעם שמזכירו מדבר בו ביראת הכבוד כתלמיד הדן לפני רבו. גם בהספדו שנשא אחריו, ובכמה מקומות בספריו, מספר עליו בהערצה רבה עד מאד. אולם אירעו מספר פעמים שחלק על הכרעותיו בהלכה, והיו ממעריצי הגר"א שלא ראו זאת בעין יפה.

היתה שמועה כי ר' חיים התבטא על כך בהקפדה, ושאל באירוניה: "באיזה ספר

קברו של ה"חיי אדם" בבית הקברות הישן בווילנא
שלדאבוננו נחרב

24. במהדורה ראשונה, ווילנא תקע"ד.

ראיתם תיבות אלה 'דלא כהגר"א'?"²⁵. אכן שמועה מפוקפקת היא, שהרי גם בספריו לא ראינו תיבות אלה.

בהקדמת ספרו "חכמת אדם" (מהדורה ראשונה), התייחס המתברר לכמה חששות שהילכו בציבור כלפי ה"חיי אדם". אם משום מחברו, בשל היותו איש מסחר במקצועו, ואם מצד אופי הספר, בפשטותו ובבהירותו המופרזת מדי, לטעמים, מה שמאפשר לפשוטי עם להכריע ההלכה לבדם. גם לתרעומת אוהדי הגר"א התייחס, ולדבריו אדרבא, יותר נוח להגר"א שהוא מפלפל בדבריו, וכדרך התורה לבנות ולסתור, מאלה המאשרים דבריו ואינם מפלפלים בו. אע"פ כן, בעקבות הביקורת משך את ידו מלהזכיר בכלל דברים מהגר"א בספרו השני.

ברם, ראה דברי הגר"ח לעיל פרק "מורה הוראה" (עמ' 511), על אי נשיאת פנים בהלכה, ולפי זה יותר מתאים לראותו מצדד בעד דרכו של ה"חיי אדם"²⁶. כך אכן העלה הגר"א לעזר משה הורוויץ אב"ד פינסק, שתמך את גישתו בדעת ה"חיי אדם", יחד עם הנהגת רבנו הגר"ח, והנהגת תלמידו הגר"ר יעקב ברוכין ה"משכנות יעקב". וציין כי הגר"ח עצמו חלק על הוראת רבנו הגר"א²⁷.

25. הגרצ"ה פרבר מלונדון במאמרו ב"תלפיות", תשי"ט 356. במקרה מסוים מוצאים אנו את הגאון המקובל ר' אייזיק חבר קובל עליו: "מאד נתפלאתי עליו, איך מלאו לבו לחלוק על מאור עינינו בדברים של מה בכך" (שו"ת "בנין עולם" סי' ו').

26. ראה לשונו בתשובה לבעל "קדושת יו"ט" (סי' לג, וב"חוט המשולש" סו"ס י"ז): בבואי אז לפני מו"ר [הגר"א] רציתי לעמוד על דבר נידון השנוי במחלוקת בינינו ... ובהתחלתי להציע השמועה לפני החליט בפשיטות ... ודבריו ישרו בעיני. ומעתה כל בנין כת"ר דאשתקד נפל אזדא ליה, וגם ידיי בעי למיטם ולמשפץ". ושמעתי מידידי הרה"ג מרדכי שפירא, כי בעת שעיינ בתשובה זו עם רבו הגר"ר דב לנדא שליט"א, ראש ישיבת סלובודקה בבני-ברק, שמע ממנו לדקדק בלשון "ודבריו ישרו בעיני", דחזינן שרק משום שישרו הדברים בעיני קיבלם. אכן תימה היא על הרד"ל, שהסיק (ס' "עליות אליהו" הערה סב) מהתשובה, בזה הלשון: "יראו נא חכמים ויקחו מוסר, היכן היה מגיע כח מורא רבו על פניו ז"ל, עד שבדיבור אחד ריש מילין של רבינו ז"ל החליט לסתור כל הבנין שבנו בחריפותם הגדולה וכלא חשבוהו".

27. הכוונה למסורה זו משמו: "שמעתי מהרב החריף ר' דב בער מ"מ ומ"ץ דקהילת לובטץ [- רד"ב יפה מטורף תלמיד רבנו], נידון מסכת סופרים (פ"ט הל"ט) בברכת החודש, אשר הוגה שם מהגר"א, אמר לי ששמע מהגאון מוהר"ח מוולאזין זצ"ל, שהגרסא הישנה עיקר, וכו'" (עליות אליהו, "עלית קיר" סימן יד, ד"ה 'וג' עדים"). ראה לשון הגרא"מ הורוויץ הנזכר (בספרו "אהל משה" ח"ב סימן סח): "והנה קנאת אליהו אכלתהו, על כי באתי בצ"ע [- בצריך עיון] על דברי קדשו של הגר"א ז"ל ... אנכי לא כן עמדתי, ולא אחשוב היות נוחה בזה דעתו של אותו צדיק, אשר האיר עיני העם, לחפש בחורין ובסדקין אחר כל הראשונים ז"ל, ולא לשאת פנים נגד האמת, לפי ראות העין [להלכה ולא למעשה, בלא ראיה ברורה כדרכו בקודש, וכמ"ש הראשונים נגד הגאונים שהיו תיכף אחר חתימת התלמוד].

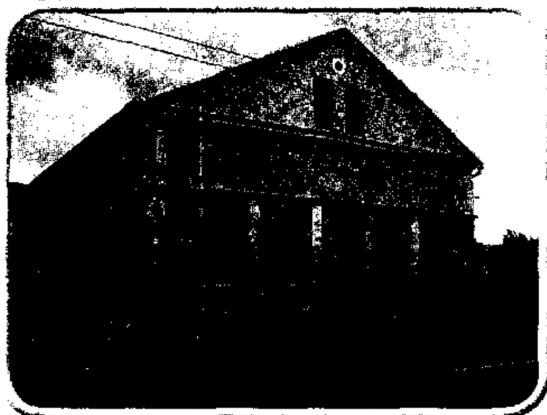
וכן הורונו כל קדמונינו זכרם ברוך, והבאים אחר הגר"א כבעל חיי אדם, שידע עוצם קדושת רבנו ז"ל, וגדול תלמיד תלמידו [- הגר"ח] בעל משכנות יעקב וקהלת יעקב ז"ל. וכן שמעתי

מה היתה דעתו של ר' חיים על הספר "חיי-אדם" עצמו?

ספר פסקי הלכות שוה לכל נפש, העוקף לא רק את העיון בש"ס, לאסוקי שמעתתא

אליבא דהלכתא, אלא אף את הצורך בלימוד השלחן ערוך. האם ראה את עצם הופעתו כדבר הרצוי או שמא שלל אותו לחלוטין?

יש שהביא שמועה שבעל פה, כאילו נמנע הגר"ח מלהעניק הסכמה לספר "חיי-אדם", משום שהוא פותח דלת בפני כל בעל-בית פשוט לפסוק לעצמו הלכות הטעונות שאלת חכם, אף שזקוקים לשם כך לברר מקורות הכללים והפרטים של כל מצוה²⁸. ברם, נראה ששמועה זו כמות שהיא אין לה על מה לסמוך.

בית הכנסת "חיי אדם" בגרודנה

עצם הטענה הזוכה למענה מאת הרב המחבר

עצמו, הושמעה לאזניו מפי אישים אלה ואחרים, אף בטרם שיצא הספר. בנוסף לכך, אחר שמבאר בהקדמה את תועלת הספר, במיוחד ובעיקר לפשוטי עם, הוא מזהיר: "ובודאי מי שידיו רב לו ללמוד מקור הדין מש"ס ופוסקים, והטור וב"י והשו"ע עם האחרונים, ודאי אסור לו לסמוך עלי, ואני מזהיר על זה מאד. כי מה אני יתוש חלוש. אך מי שאינו בר הכי, טוב לו יותר לסמוך עלי משיסמוך על מה שידמה בדעתו"²⁹.

בשם הגר"ח מוואלאז'ין בענין ברכת אשר בעגולה, אם שאין שם רק הכרע הדעת והאמת עד לעצמו. והמאמינים בזה לא תלמידיו הם, כי לא למדו דרכו, רק דרך מנגדינו, אשר יעקשו הישרה למען כבוד גדוליהם, והוא כבוד המדומה ... בעסקנו בדברי חכמנו ז"ל ... עלינו לשום יקר כבודם נגד פנינו למשכוני נפשן ליישב דבריהם, ואם סגר הדרך בעדם לא אלך בעקלקלות, כה דברי בכל עסקי בדברי חז"ל, וכן בדברי הגר"א ז"ל מאור עינינו. ראה אריכות ב"הגאון" עמ' 718-704.

שמועה מצינו אודות מעשה שהיה בין הגר"א והגר"ח, זה לשונה (קובץ "וילקט יוסף" תרע"ב קונ' א' עמ' 4, מכתבו של הג"ר שלום ליב אייזנבאך, שכתרל"ח עלה מפעסט שבהונגריה): "שמעתי בשם הגאון הגדול מבריסק [- מהר"ל דיסקין], שסיפר על הגאון הגדול מהר"ח מוואלאז'ין, שאמר לרבו הגר"א זל"ה שיעשה 'שלחן ערוך' לפי שיקול דעתו הרמה. והשיב לו שידוע שלא ישמע לו. והיה מתמיה על זה, ואמר לו, בוא ואראה לך שכדברי כן הוא. וצוה להביא פירות שצריך לברך עליהם ברכה אחרונה 'בזמן נפשות', וצוה לו לחתום בשם, כדעת הירושלמי, והיה ירא לומר שם שמים מחמת חומר 'לא תשא'. כעין זה שמענו בשם הג"ר יוסף דינקלס בשם הג"ר ברוך בער ליבוביץ.

28. "החפץ חיים" לרמ"מ ישר, עמ' רג, ובמהדורת המקור באידיש, עמ' 193.

29. במהדורה ראשונה הדפיס אזהרה זו גם בשער, וכמו כן מנה שבעה מעלות לספר, ובתוכם: "שאפילו נער בן י"ג שנה יכול ללמוד ולהבין ולהיות בקי ... בזמן מועט. בעלי בתים ... שאין

אולם לגבי השמועה כאילו שהגר"ח נמנע מלהעניק הסכמה ל"חיי-אדם", אדרבא, יש בידינו ראיה לסתור. בשער ספרו השני "חכמת אדם" הודיע רבי אברהם מפורשות: "ידידי הגאון הגדול המפורסם מהו' חיים וולואזינער, אין דרכו ליתן הסכמה על ספר חדש המיוסד על פסקי הלכות, ולזאת טמן ידו ג"כ מלהסכים על חיבורי חיי אדם". כלומר, לא הספר נפסל מהסכמה, אלא הגר"ח הוא שנמנע מהסכמות ככלל.

דברים אלו מוצאים להם תימוכין במיעוט הסכמותיו של הגר"ח, בסך הכל שתיים עשרה בלבד, ובהם ספרי הגר"א או קדמונים, או הסכמות שאינן מעידות על גופו של ספר. מה עוד שיש בידינו דבריו המפורשים של ר' חיים: "מודעת זו שאין דרכי לבוא בהסכמה"³⁰, וגם מעדות בנו הגר"צ לאמור, שאביו הזהירו לבל יתן הסכמות³¹.

החשוב מכל הוא, שבשער ספרו השני של הגר"א דאנציג - ה"חכמת אדם", כן מתנוססת בגלוי הסכמת ר' חיים, והמחבר מצטטה, כמנהגו בשאר ההסכמות שקיבל על "חיי אדם", בקיצור הלשון. אדרבא, דווקא בספר זה, שהוא בעצם חלק שני מספרו "חיי אדם", יצא הגר"ח מגדרו והעניק לו, שלא כדרכו, הסכמה חמה. סיבת הענין היא, לדברי ר' אברהם: "בראותו שנתקבל חיבורי חיי אדם, ורוב התועלת מחיבורי זה". עוד עולה מכאן, שדווקא ה"חיי אדם" זכה להיות היחיד (!) מכל מחברי דורו שזכה להסכמת הגר"ח על טיבו של ספר³².

ר' חיים התעניין והתערב גם באופן עריכת ה"חכמת אדם", ויעץ לר' אברהם באיזה מתכונת להוציאו. מסתבר אפוא, כי לא רק שלא שלל אותו, ולא ביקש למנעו מבעלי-בתים, עוד סייע לו בקירוב הספר לצרכי ה'לומדים', כיצד הם ייהנו מחיבור זה. שכן אלה הרגילים להגות ב"שלחן ערוך" ומכירים אותו על פי סימניו, הספרים "חיי-אדם" ו"חכמת-אדם" שנכתבו בסדר מיוחד משל עצמם, הינם כספר החתום עבורם. בפרט שהלימוד בספרים אלה ראוי לשמש רק כחזרה על המקורות, ולא כספר לבירור הלכה. אי לזאת הורה לו רבנו כי את ה"חכמת אדם", שעדיין היה בכתב-יד, יערוך מחדש על פי סימני השו"ע.

ואכן ר' אברהם מספר בהקדמתו, כי אחר ששמע זאת מרבנו, וכן גם מהגר"ר יעקב מליסא בעל ה"נתיבות", שב לערוך את ספרו בסימני ה"שולחן ערוך". אגב, על החשיבות שייחס ר' חיים לסידור זה ניתן ללמוד גם מהעובדה, שראה לציין זאת בהסכמתו הנ"ל,

הזמן גורם להם לעסוק גם בשו"ע עם אחרונים. הלומדים יוכלו להבין השו"ע באמצעותו, ועוד כיוצ"ב.

30. בהסכמתו לחומש ויקרא עם פירוש הגר"א, קאפוסט תקע"ח.

31. בראש ספר "עבודה תמה", ווילנא תקצ"ו.

32. ראה ברשימת ההסכמות שבסוף הספר.

לאמור: "ולמלאות רצון הלומדים המורגלים בסדר ה"שולחן ערוך", סידר גם הוא ספרו על פי סימני השו"ע, כתבנית ה"תבואת שור". יצוין, כי מסיבה זו למהדורות הבאות של ה"חיי אדם" נוסף לוח השוואה בין סימני השו"ע ל"כללים" שלו.

עצה נוספת נתן ר' חיים למחבר ה"חכמת אדם", שלא ישמיט כמחשבתו הראשונה, את הלכות שחיטה ובדיקה מספרו העוסק בהלכות יורה דעה. ר' אברהם סבר כי בהלכות אלו נתחברו כבר חיבורים רבים ועבודתו מיותרת, אך הגר"ח גילה דעתו שאין ראוי להשמיטם, "למען יהיה הספר שלם". והוא נענה לו³³.

"מורה הנוראה" - תפקיד רצוי

אור חדש על כל הענין שאנו עסוקים בו, דומה שאפשר למצוא בהבחנה שעשה הגר"ח, באזני תלמידו, בין 'הנוראה' ל'דיינות'. "שאלתי על אודות הנוראה - מספר התלמיד - ואמר שזה טוב ומועיל. ואפילו שאינו בקי רק בקצת הדינים - מפני שעכשיו ערכו לנו האחרונים הכל בבירור!"

הוי אומר, מורה הנוראה יכול להסתמך בהוראתו על ספרי האחרונים, כדוגמת ה"חיי אדם", שערכו את פסקי הדינים וסידרום כהלכתם. "רק מדיינות יש להרחיק - הוסיף הגר"ח לתלמידו, ופרש לפניו את טעמיו. הראשון שבהם: "משום שקשה למאד לדמות מילתא למילתא"³⁴. טעם זה נזכר גם כסיבה העיקרית נגד פסיקת הלכה מתוך ספרי הפוסקים, בלא לימוד הסוגיא בתלמוד. במשמע, כי הטעם אינו שייך אלא לגבי הדין, אך לא עבור המורה הנוראה.

אף על פי כן, נראה שאין לנו כזה אלא דבריו המפורשים לעיל מלשון קדשו. כאשר כל עיקר זעקתו מכוונת בעצם כלפי אלה הלומדים רק, או בעיקר, פוסקים כשלחן ערוך ומפרשיו, ו"מזניחים את התלמוד לגמרי". יסוד היסודות הוא: "שלא להזניח ח"ו את לימוד התלמוד הקדוש, המביא לידי מעשה, וזה כל פרי לימוד הש"ס - להוציא ממנו הלכה למעשה"³⁵.

33. כך בהקדמת ספרו הנ"ל. בספר "בדרך עץ החיים", מלצר, מפי הג"ר מיכל יהודה ליפקוביץ, אודות הגר"ח מברסק, שפעם נשאל בהלכה מסוימת, שבעל "חיי אדם" נשאר ב"צריך עיון", ונטען כאילו יש ר"ן שמכריע את הדין. אמר הגר"ח "ברור לי שאם רבי אברהם דאנציג בעל "חיי אדם" שזכה להיות פוסק, נשאר ב"צריך עיון", הרי לא יתכן שישנו ר"ן שפוסק באופן זה". וראה "אגרות חזון איש" ח"ג סי' קפב: "בספר חיי אדם, שהיה ספרו הנוראה כמה דורות, כתב וכו'".

34. "כל הכתוב לחיים" פרק "הנהגות החיים" ב.

35. דבריו בהקדמה לביאור הגר"א על השו"ע.